

RAPPORT

SÄVSJÖ

*FÖRDJUPAD BESKRIVNING AV EN KULTURMILJÖ AV
RIKSINTRESSE*

Sävsjö [G33] – Fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse

Framställt av: KMV forum AB och WSP group

www.kmvforum.se; <http://www.wspgroup.com/sv/WSP-Sverige/>

Uppdragsansvarig: Mia Björckebaum, KMV forum

Medverkande: Emy Lanemo från KMV forum

Cecilia Lindqvist och Ezequiel Pinto-Guillaume från WSP group

Beställning: Länsstyrelsen i Kronobergs län

Länsstyrelsen i Kronobergs län

351 86 VÄXJÖ

Telefon 010 223 70 00

November 2014, ISSN 1103-8209, meddelande nr 2015:09

Rapporten kan laddas ner från Länsstyrelsens webbplats

www.lansstyrelsen.se/kronoberg under Publikationer/Kulturmiljö

Innehållsförteckning

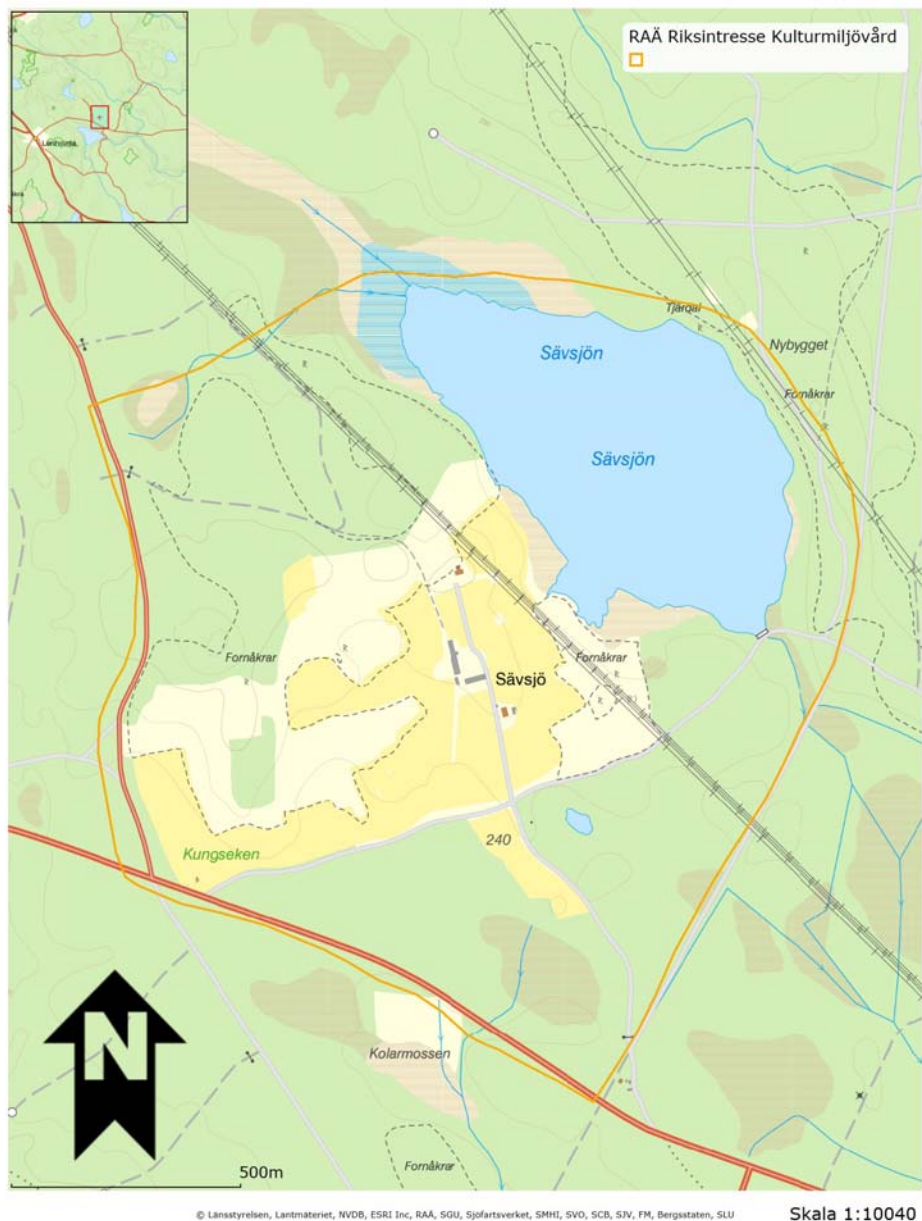
Kortfattad överblick	4
<i>Sammanfattning</i>	5
Bakgrund	8
<i>Vad är en riksintressant kulturmiljö?</i>	9
<i>Riksintressanta fornlämningsmiljöer</i>	10
Utgångspunkterna i Sävsjö	11
<i>Planläge, program och övrig lagstiftning</i>	11
Kulturhistorisk analys	12
<i>Den regionala skalan</i>	12
<i>Den lokala skalan</i>	13
Landskapet idag	13
Kort historik	14
Det fossila odlingslandskapets innehåll	15
<i>Bedömning</i>	18
Miljöns riksintressanta värde	19
Särskild bedömning av lämplig skyddsform/lagrum för att hantera Sävsjö	19
Fysiska uttryck i landskapet	20
<i>Riktlinjer</i>	21
<i>Förslag på ändringar</i>	22
Konsekvenser	22
Källförteckning	24

KORTFATTAD ÖVERBLICK

Sävsjö [G 33] (Lenhovda sn)

Motivering: Ett av Sydsveriges största sammanhängande och bäst bevarade och mest illustrativa fossila odlingslandskap från järnålder och medeltid (Forn- och medeltida agrar miljö).

Uttryck för riksintresset: Omfattande, fossilt odlingslandskap i nuvarande ängs- och hagmark, med fossila åkrar i form av bandparceller anlagda under järnåldern, stensträngar, odlingsrösen, stenmurar och vägsystem samt ett järnåldersgravfält, allt kopplat till den på 1600-talet övergivna byn Sävsjö, vars medeltida tomt, med rötter i järnåldern, ingick i området

SAMMANFATTNING

Sävsjö är en av Uppvidinge kommuns två riksintressen för kulturmiljövården. Förutom riksintressena Sävsjö och Granhult, finns även utredningsområdet Hohult vilket föreslogs som nytt riksintresse år 2012. Riksintresset Sävsjö innehåller ett omfattande fossilt odlingslandskap. Miljön är ett ovanligt välbevarat exempel på en sammansatt och komplex odlingsstruktur från tiden innan det moderna jordbruket. I Sävsjös fossila åkermarker är det därför, tack vare säteribildningens effekter på landskapet, möjligt att se ett exempel på hur odlingslandskapen har sett ut över hela det sydsvenska höglandet fram till skiftesreformernas stora omdaning av odlingslandskapet. Miljön har utgjort ett viktigt studieobjekt för den agrarhistoriska forskningen.

Sävsjö ligger i utkanten i det forntida Värends centralbygder. Bosättningshistorien går tillbaka till åtminstone järnålder och det marginella läget har inneburit att spåren efter bosättningshistorien och landskapsutnyttjandet i större omfattning än i mer centrala delar finns bevarade i form av exempelvis förhistoriska gravar och spår efter forntida odlingslandskap. Den fossila åkermarken har i kommunen en av sina största utbredningar i landet.

Länsstyrelsen har tagit fram en fördjupning av Sävsjö för att färdigställa fördjupade underlag för kommunens samtliga riksintressen, och för att Sävsjö utgör en av länets viktigare agrara fornlämningsmiljöer. Det råder inget exploateringsstryck inom riksintresset, och området är inte detaljplanlagt och omfattas inte heller av andra bindande planer. Området har potential att locka intresserade besökare, det är skyltat och inom den fossila odlingsmarken finns en anlagd vandringsled. Skyltmaterialet kan dock uppdateras och kompletteras, bl.a. med skisser eller illustrationer över hur området som helhet – med by, gravfält och marker kan ha sett ut. Fortsatt skyltning, ett aktivt bete på markerna och underhåll av den anlagda vandringsstigen är viktiga förutsättningar för miljöns pedagogiska värde.

En ändring av riksintressebeskrivningen föreslås för att även innefatta 1600-talets säteribildning och dess påverkan på landskapet. Omställningen till ett säterilandskap var förutsättningen för att så stora delar av den fossila odlingsmarken skulle bevaras in i modern tid. En sådan vidgning av riksintresset stämmer även överens med beskrivningen i det regionala kulturmiljöprogrammet. Se vidare under förslag till ändring.

RIKTLINJER

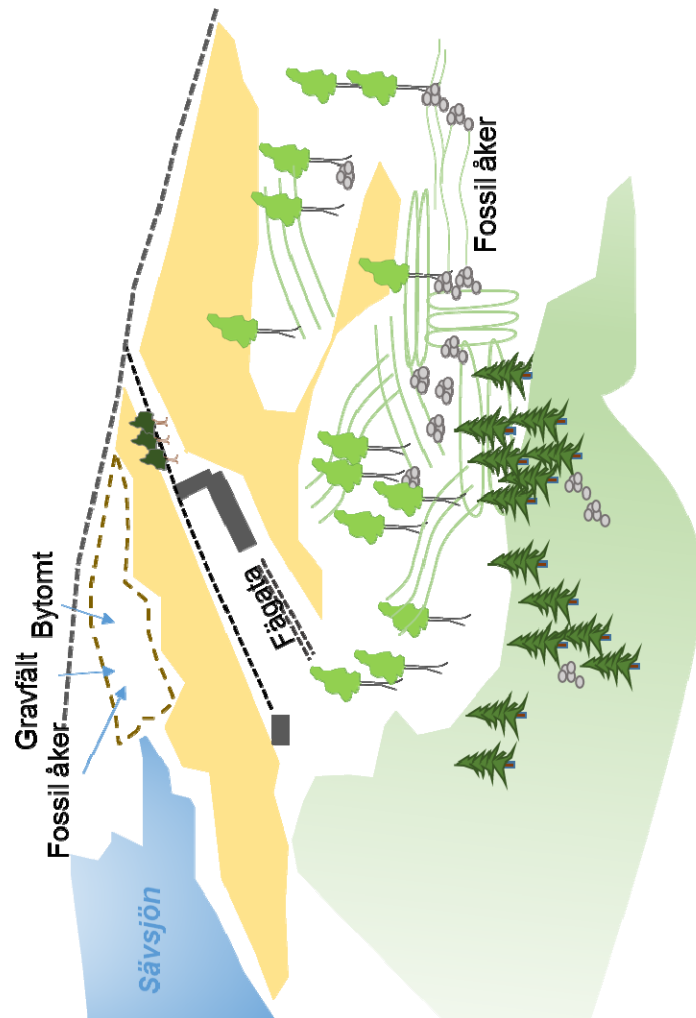
Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Ett aktivt bete är grundläggande för att den fossila åkermarken ska vara syn- och upplevelsebar. Fornvård av gravfält och bytomt skulle öka miljöns pedagogiska värde.
- Den fossila åkermarken, bytomten och gravfältet tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningar bör i regel inte beviljas.
- Utgrävningar som syftar till forskning kan genomföras under förutsättning att undersökta element återställs.
- Åtgärder som försvårar läsbarheten av sambandet mellan bytomten, gravfältet och den fossila odlingsmarken ska undvikas. Det kan t.ex. gälla avstyckningar av den nu aktiva åkermarken för ny bebyggelse eller igenplantering av åkermark.
- Avstyckningar, rivningslov eller bygglov som minskar förståelsen av säteristrukturen ska undvikas. Gårdens ensamliggande läge, huvudbyggnadens placering, ekonomibyggnader, infartsvägen, fägatan är viktiga delar av säteristrukturen.¹
- Området är delvis skyltat, men skyltmaterialet kan uppdateras och kompletteras, bl.a. med skisser eller illustrationer över hur området som helhet – med by, gravfält och marker kan ha sett ut. Fortsatt skyltning, ett aktivt bete på markerna och underhåll av den anlagda vandringsstigen är viktiga förutsättningar för miljöns pedagogiska värde.
- En plan för vård och tillgängliggörande kan med fördel upprättas, denna bör involvera både fastighetsägare, Uppvidinge kommun och Länsstyrelsen.
- Bandparcellernas utbredning utanför det karterade området bör utredas

¹ Gäller vid föreslagen ändring av riksintresset

1. Stora odlingsrösen har skapats kring större fasta stenar mellan eller i parcellerna
2. De långa tegarna, vallarna, terrasserarna och åkersystemets strukturer är väl synliga i dagens landskap, men kräver ett välhållat landskap för att framträda som tydligast.
3. Sammanhängande och totalröjda åkrarna på det gamla säteriets inägor kontrasterar mot det fossila odlingslandskapets småskalighet och många landskapselement.

Riksintresse för kulturmiljövård Sävsjö [G 33] (Lenhovdalen)

Motivering

En av Sydsvanens största sammanhängande och bäst bevarade och mest illustrativa fossila odlingslandskap från järnålder och medeltid (Forn- och medeltida agrar miljö).

Upplysning om riksintresset

Omförande, fossil odlingslandskap i nuvarande åker- och hagmark, med fossila åker i form av bandparceller anlagda under järnåldern, stenåldern, odlingsrösen, stenmurar och vägsystem samt ett järnåldersgravfält, allt kopplat till den på 1600-talet övergivna byn Sävsjö, vars medeltida tomt, med rötter i järnåldern, ingick i området.

Ett urval riktlinjer:

- Den fossila åkermarken, bytomten och gravfältet tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämnningar bör i regel inte beviljas.
- Ugrävningar som syftar till forskning kan genomföras under förutsättning att borttagna element återställs.
- Ett aktivt bete är grundläggande för att den fossila åkermarken ska vara syn- och upplevelsebar. Fornvård av gravfält och bytomt skulle öka miljöns pedagogiska värde.
- En plan för vård och tillgängliggörande kan med fördel upprättas, denna bör involvera både fastighetsägare, Upprätthållande kommun och Länsstyrelsen.
- Åtgärder som försvårar läsbarheten av sambandet mellan bytomten, gravfältet och den fossila odlingsmarken ska undvikas. Det kan t.ex. gälla avstyckningar av den nu aktiva åkermarken för ny bebyggelse eller igenplantering av åkermark.

BAKGRUND

Länsstyrelsen i Kronobergs län arbetar, sedan 2008, med att förbättra informationen kring länets kulturmiljöer av riksintresse. Tretton riksintressen har hittills fördjupats, och två utredningsområden – Hohult i Uppvidinge kommun och Ängsfruktodlingarna i Tingsryd kommun har utretts och föreslagits som riksintressen. Parallellt med framtagandet av kunskapsunderlag har även tre intervjuundersökningar genomförts med länets kommuner angående hanteringen av dessa områden. Undersökningarna har visat att kommunerna generellt upplever eller har upplevt svårigheter i samband med planering inom riksintressanta kulturmiljöer. Man har därför efterfrågat förtydligande av riksintressenas motivering, värdekärnor och avgränsning. Genom intervjuundersökningarna upprättades även en prioriteringslista över länets mest utsatta riksintressen.

Under hösten 2014 genomför konsultföretagen KMV forum och WSP group fördjupningar för sju riksintressen på uppdrag av Länsstyrelsen. De sju områdena ligger i sex av länets kommuner och har valts ut av Länsstyrelsen, i flera fall efter kommunernas egna önskemål. Arbetet utförs efter den dialogmodell som har utarbetats och använts av Länsstyrelsen i de tidigare fördjupningsarbetena. Modellen lägger fokus på en dialog mellan stat och aktuella kommuner, och fördjupningen framställs muntligt för folkvalda och tjänstemän vid respektive kommun. Utöver den muntliga presentationen tas också en skriftlig rapport samt en affisch fram, där riksintressets värden på ett kondenserat sätt presenteras tillsammans med de riktlinjer som utredningen resulterat i.

Fördjupningen utgår från Riksantikvarieämbetets motivtext och befintligt källmaterial. Användningen av bilder och kartmaterial är central i Länsstyrelsens presentationsmodell, och syftar till att förbättra dess pedagogiska kvalitet. Föreliggande rapport baseras på den muntliga presentationen, och utgör den skriftliga redovisningen av den fördjupade beskrivningen.

VAD ÄR EN RIKSINTRESSANT KULTURMILJÖ?

Kulturmiljövårdens totalt ca 1650 riksintressen spänner över en långs tidsrymd, från forntida boplatssområden till efterkrigstidens förortsmiljöer och omfattar ett brett urval av miljöer som innefattar såväl landsbygd som stadslandskap. De riksintressanta kulturmiljöerna är miljöer där ett betydelsefullt historisk skeende eller företeelse särskilt väl går att utläsa eller uppleva i dagens landskap. Sammantaget ska de ge en bred, nyanserad och övergripande bild av samhällets historia och de ska belysa ett brett spektrum av tidsperioder, utvecklingsskeden och händelser som har varit av betydelse för samhällsutvecklingen.

Det är sammansatta miljöer där landskapet, bebyggelse av olika slag, kommunikationsstrukturer eller andra fysiska uttryck tillsammans bildar en komplex helhetsmiljö.

Riksintressen för kulturmiljövården är områden som förändras i takt med samhällsutvecklingen, men där de kulturhistoriska värdena ska utgöra en särskilt tungt vägande aspekt vid beslut om ändrad markanvändning. Dessa områden bär på resurser och möjligheter som inte bara ska skyddas från skada, men också tas tillvara som de resurser de är i samhällsutvecklingen. Hushållningsbestämmelserna utgår från att olika aktörer genom god planering och hänsyn så långt möjligt ska hushålla med mark- och vattenområden och den fysiska miljön i övrigt.

Miljöbalkens hushållningsbestämmelser

Hänsyn till kulturmiljöer av allmänt intresse och av riksintresse regleras i de s.k. hushållningsbestämmelserna i 3 och 4 kap. miljöbalken (1998:808).

Bestämmelsernas syfte är att ge stöd i avgörandet av hur mark- och vattenområden ska användas, och reglerna ska tillämpas så att en god hushållning främjas.

Bestämmelserna om 3 och 4 kap. miljöbalken aktiveras endast vid *ändrad* markanvändning, och kan därför inte användas för att upphäva en pågående verksamhet. De ska tas i beaktande vid vissa beslut eller tillståndsprövningar enligt bl.a. plan- och bygglagen och miljöbalken.

Miljöbalkens 3 kapitel 6 § avser sådana kulturmiljöer som anses särskilt värdefulla från en nationell synpunkt och som därför ska skyddas mot åtgärder som *påtagligt* kan påverka eller skada områdets karaktär. Uttrycket *påtagligt skada* avser sådana åtgärder som kan ha en bestående negativ inverkan eller tillfälligt ha en mycket stor negativ inverkan.

6§ Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt som möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvården, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder

RIKSINTRESSANTA FORNLÄMNINGSMILJÖER

Fornlämningar skyddas av 2 kap Kulturmiljölagen, och det är enligt denna lag förbjudet att rubba, ta bort, gräva ut eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning utan Länsstyrelsens tillstånd.

En fornlämning, eller en fornlämningsmiljö som ingår i ett riksintresse har ett kulturhistoriskt värde genom att den, tillsammans med naturgeografin och det omkringliggande kulturlandskapet, gör att ett betydelsefullt historiskt skeende särskilt väl kan läsas i dagens landskap. I ett tillståndsärende som rör en riksintressant fornlämning eller fornlämningsmiljö är det därför särskilt viktigt att bedöma fornlämningen i relation till den riksintressanta helhetsmiljön. Om fornlämningen är ett bärande uttryck för riksintresset kan ett tillstånd som beviljar att fornlämningen ändras eller tas bort innebära påtaglig skada på riksintresset.

Ungefär 600 av Sveriges 1650 riksintressen har kategoriserats som fornlämningsmiljöer, och här utgör fornlämningsbilden en av motivgrunderna till utpekandet av miljön. Ca två tredjedelar av dessa utgörs av miljöer med lång bebyggelsekontinuitet där fornlämningsbilden utgör en riksintressant aspekt av flera. Dessa miljöer utgörs ofta av odlingslandskap, central- eller dalgångsbygder, slotts- och herrgårdslandskap och sockencentrum där fornlämningsmiljön markerar landskapets långa tidsdjup. Ungefär en tredjedel av dessa 600 riksintressen utgörs av helt förhistoriska miljöer. Det kan vara boplatsområden längs kusterna, delar av hällkistestråket eller järnålderns gravfältsområden. I urvalet finns även flera agrara fornlämningsmiljöer som visar på bruksformer från äldre järnålder och framåt. De miljöer som helt utgörs av fornlämningsmiljöer har i många fall pekats ut som riksintresse framförallt på grund av deras värde som vetenskapliga referensobjekt där det förhistoriska samhällets kulturformer och ekonomiska och sociala system kan studeras.

Vid utpekandet av riksintressen prioriterades komplexa miljöer där de fasta fornlämningarnas relation sinsemellan och till naturmiljön var särskilt tydlig. Det var inte i första hand koncentrationer av fornlämningslokaler som avsågs, utan snarare miljöer som utgjordes av naturligt -topografiskt och ekologiskt- avgränsade landskap såsom kustavsnitt, åsryggar eller dalgångar, och vilka uppvisade komplexa kombinationer av fornlämningar. Sambanden kunde vara synkrona (samtida system av t.ex. bosättning, näringsverksamhet, kommunikationer) eller diakrona (utveckling inom ett landskapsrum under en lång tidskontinuitet). Fornlämningsbeståndet behövde inte vara extremt tätt eller stort. Även miljöer där en enskild fornlämning av högt kulturhistoriskt värde fordrade ett större terrängavsnitt för att vara möjlig att uppfatta i kulturlandskapet kunde utpekas som riksintresse. Vid klassificering av vetenskapligt likvärdiga miljöer spelade miljöns pedagogiska aspekter in. En väl vårdad och tillgänglig miljö med en lättförståelig historisk identifikation i landskapet skulle prioriteras.

UTGÅNGSPUNKTERNA I SÄVSJÖ

I Uppvidinge kommun finns två riksintressen för kulturmiljövård, Sävsjö och Granhult samt utredningsområdet Hohult by, vars status som riksintresse behandlas under 2014. Granhult och Hohult har tidigare fått fördjupade beskrivningar, och Länsstyrelsen har beställt en fördjupning av Sävsjö av flera anledningar. Dels för att färdigställa fördjupade underlag för kommunens samtliga riksintressen, dels för att Sävsjö utgör en av länets viktigare agrara fornlämningsmiljöer. Uppvidinge kommun har tidigare uppgett (Länsstyrelsens intervjuundersökning 2012) att det råder ett lågt exploateringsstryck i anslutning till kommunens riksintressen, och att man sällan hanterar plan- eller bygglovsärenden inom dessa områden. Hanteringen av riksintressen och ansvarsfördelningen med Länsstyrelsen upplevs som tydlig, det som ändå kan upplevas som problematiskt med riksintressena är att de ofta utgörs av stora områden där en konkret definition av värdet saknas. Det är därför svårt att veta vad man ska förhålla sig till i ett eventuellt plan-, lov- eller tillståndsärende.

Sävsjö är en välkänd fornlämningsmiljö som har utgjort föremål för flera undersökningar och som använts som ett illustrativt och pedagogiskt fossilt odlingslandskap inom den agrarhistoriska forskningen. Miljön har stora pedagogiska värden, vilka förutsätter betesdrift och slåtter samt informationsinsatser. Det finns potential att, genom olika åtgärder, stärka miljöns pedagogiska värden och dess attraktivitet som besöksmål.

PLANLÄGE, PROGRAM OCH ÖVRIG LAGSTIFTNING

Uppvidinge kommuns översiktsplan (2011-2016) behandlar riksintresset Sävsjö i kapitlet om Allmänna intressen, Kulturmiljövård (kap 6). Kommunens ställningstagande gällande riksintresset formuleras såhär:

Kommunens ställningstagande Sävsjö säteri

De fossila odlingslandskapet norr om Älgbultsvägen i Sävsjö är kanske det mest omfattande i Sverige och därför av nationellt intresse. Genom undersökningar i Sävsjö och Granhult har vi fått en bred kunskap om järnålderns och medeltidens åkerbruk i Sverige. Sävsjö är ett av ca 30 riksintresseområden för kulturmiljövården som finns i Kronobergs län.

Avgränsningen följer i stort sett det fossila odlingslandskapet jämte säteriets närmaste inägor ner till den gamla vägsträckningen i söder.

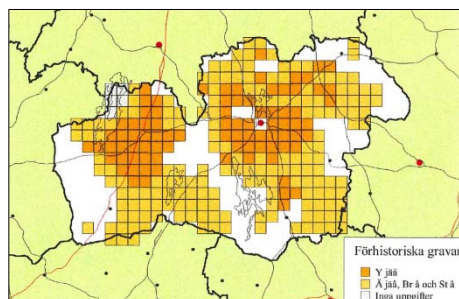
Förslag: Fortsatt hävd av det gamla odlingslandskapet

Området omfattas inte av detaljplanläggning eller områdesbestämmelser.

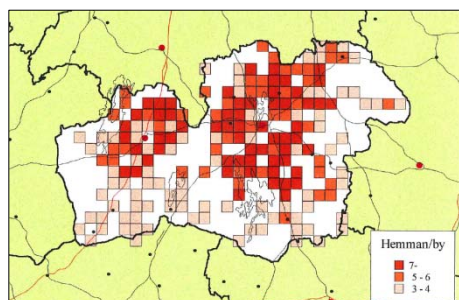
Sävsjö finns beskrivet i kommunens kulturmiljöplan från 2000, samt i det regionala kulturmiljöprogrammet som återfinns på Länsstyrelsens webbsida. Fornlämningsmiljön omfattas i övrigt av 2 kap kulturmiljölagen, i vilken skydd av fornlämningar regleras.

KULTURHISTORISK ANALYS

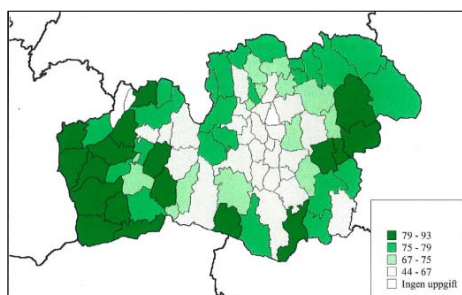
DEN REGIONALA SKALAN

De förhistoriska gravarnas ålder och utbredning.

Byarnas storlek och utbredning. Rekonstruerade utifrån fastighetsbeteckningen på ekonomiska kartan 1950.

Ängsmarkens andel av inägorna 1865.

Källa: Stefan Höglén, Länsöversikt Kronobergs län, 1998

Nordöstra Kronoberg präglas av ett storskaligt, kuperat landskap, rikt på sjöar och skogsområden. Uppvidinge kommun ligger på sydsvenska höglandets östra sida, och innehåller de högst belägna punkterna i länet med nivåer upp till 300 m över havet.

Kommunen tillhör det område som har störst andel produktiv skogsmark av landarealen i hela södra Sverige.

Jordbrukslandskapet är i motsvarande grad en marginell del av kommunens areal.

Kronobergs län utmärks av två centralbygder, ett i väster som i stora drag breder ut sig kring Ljungby med omnejd och ett i öster som breder ut sig kring Växjö och Alvesta. Här har odlingsförutsättningarna varit relativt goda och koncentrationen av bebyggelse i form av både byar och herrgårdar, kommunikationsleder och sockencentrum har traditionellt sett varit högre här än i centralbygdernas utkanter. I centralbygderna finns även de äldsta och tätaste spåren av förhistorisk bosättning, samtidigt har spåren av äldre tider i högre grad odlats bort i dessa delar än i länets mer marginella delar. Sävsjö ligger i utkanten i det forntida Värends centralbygder. Bosättningshistorien går tillbaka till åtminstone järnålder och har sannolikt haft en kontinuitet fram i historisk tid. Det marginella läget och den negativa jordbruksutvecklingen i modern tid har inneburit att spåren efter bosättningshistorien och landskapsutnyttjandet i större omfattning än i mer centrala delar finns bevarade i form av exempelvis förhistoriska gravar och spår efter forntida odlingslandskap (fossil åkermark). Den fossila åkermarken har i kommunen en av sina största utbredningar i landet.

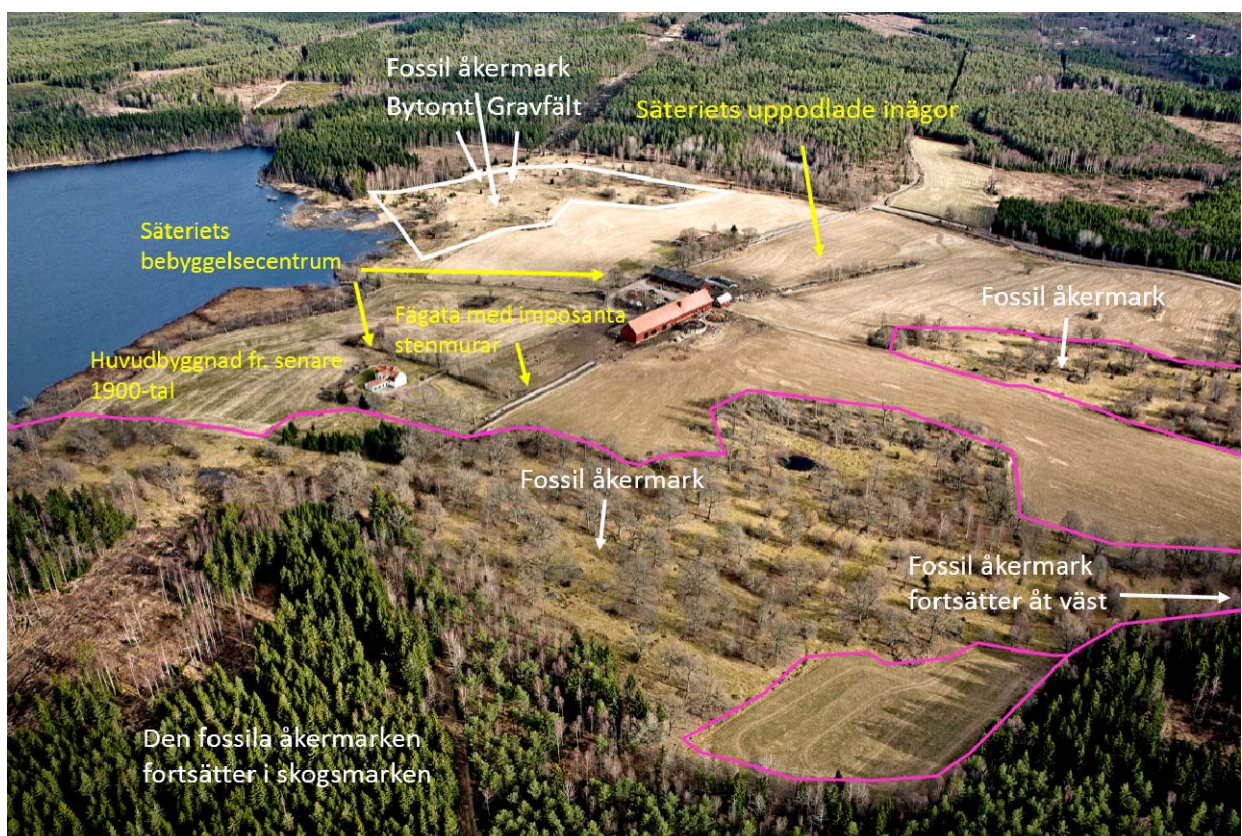
Till skillnad mot centralbygderna har jordbruket traditionellt sett dominerats av djurhållning, och ängs- och hagmarkerna har dominerat över odlingsmarkerna. Också byarnas storlek vittnar om bygdens gränskaraktär, och i dessa delar av Uppvidinge har mindre byar eller ensamgårdar traditionellt sett dominerat bebyggelsebildens. Jordbruksnäringen har kompletterats av skogsnäringar som tjärproduktion och kolning till kringliggande järnbruk.

DEN LOKALA SKALAN

LANDSKAPET IDAG

Sävsjö ligger på en svagt kuperad höjdrygg som mot nordost sluttar ned mot Sävsjön. Den öppna odlingsmarken runt Sävsjö säteri sträcker sig ned till sjön och omgärdas mot vägen av imposanta stenmurar. Norr och väst om den brukade marken finns stora arealer med ängs- och betesmark med inslag av ek och hassel. Bebyggelsen består av två bostadshus, ett mindre hus längs infartsvägen samt, på platsen för det gamla säteriets mangårdsbyggnad, en större villa från 1900-talets andra hälft. En allé och breda stenmurar leder upp mot bebyggelsen. Vid infartsvägen ligger även ekonomibyggnaderna till vilka en fägata med breda stenmurar ansluter.

I fornlämningsmiljön ingår ett omfattande sammanhängande system av fossil åkermark med jordvallar, terrasser, stensträngar och rösen, fägator, en övergiven bytomt med ett tiotal husgrunder samt ett gravfält med ca 40 stycken runda stensättningar. Den fossila åkermarken är särskilt synlig i hagmarken nordväst om åkermarken, men stora arealer fortsätter även in i skogsmarken norr om gården. Sydöst om inägorna finns bytomten med intilliggande gravfält, även här finns system med fossil åkermark.

KORT HISTORIK

*En ovanligt stor by
på medeltiden*

Sävsjö omnämns första gången i skriftliga källor 1424. Vid medeltidens slut bestod Sävsjö av sex hemman och var därmed en ovanligt stor by i en region som i övrigt dominerades av ensamgårdar och byar med en till två hemman. Till byn hörde både rättigheter till ålfiske och kvarnar, de senare belägna vid nuvarande Sävsjöström.

*1600-tal: Sävsjö
säteri bildas, byn
avhyses*

På 1640-talet grundar översten i Kronobergs regemente, Håkan Nilsson Skytte, ett säteri i Sävsjö och i samband med säteribildningen avhystes byn och dess marker upp gick under säteriet. Säteribildningen innebar en omställning av jordbruket ur flera aspekter. Jordbruket kom att framförallt inriktas mot djurhållning, vilket var vanligt i dessa mer marginella delar av länet, och stora delar av den gamla åkermarken omvandlades till ängs- och betesmarker. Omställningen till djurhållning innebar att stora delar av det förhistoriska och medeltida åkersystem som hörde till byn Sävsjö fick ligga kvar i landskapet. Delar av inägorna fortsatte dock att brukas, och dessa har slagits samman och successivt rationaliserats och röjts på sten fram till på 1900-talet. Säteriperioden på Sävsjö blev dock förhållandevis kort, och på 1760-talet byggdes ett corps de logi invid järnbruket i Sävsjöström. Medelpunkten i Sävsjö godskomplex förflyttas därmed till Sävsjöström medan den gamla sätesbyggnaden på Sävsjö blev bostad till gårdsrättaren och han familj. Gården förföll och på 1860-talet revs de ursprungliga herrgårdshusen. Under 1950-talet byggdes den nuvarande huvudbyggnaden.

*Jordbruket inriktas
mot djurhållning,
och den gamla
åkermarken
omvandlas till
ängs- och
betesmark*

*Järnålder-
medeltid: Ett
ovanligt
omfattande
åkersystem*

Genom omfattande arkeologiska undersökningar under sent 1970-tal har Sävsjös utveckling före 1400-talet kunnat studeras. Undersökningarna visar att byn troligen var mycket stor under yngre järnåldern, och att stora delar av åkermarken röjdes redan under äldre järnålder. Anläggandet av odlingsmarken skedde troligen i två etapper, vilka följer och återspeglar byns tillväxt och behov av större odlingsmarker mot järnålderns slut. Det verkar ha funnits en första anläggningsfas kring år 0 då åkrar för permanent åkerbruk togs upp, och en mer expansiv fas under yngre järnålder (ca 700-1050 e Kr). Under den senare fasen tycks odlingsmarken ha omorganiserats och utvidgas, troligtvis för att motsvara den växande byns behov. Att döma av åkermarkens omfattning under yngre järnålder förefaller byn då ha varit lika stor eller till och med större än den var på 1400-talet. Odlingslandskapet bör därmed ha nått sitt maximum redan under förhistoriskt tid

*Stor by redan
under yngre
järnålder*

*Jordbruk bedrivs
inom ramen för
järnålderns
inledning – inga
större förändringar
under medeltid*

Senmedeltiden (1350-1520) tycks, precis som i resten av Europa, ha utgjort en period av stagnation. Fram till 1600-talets slut och byns avhysning genomförs inga större förändringar, utan jordbruket bedrivs inom ramen för den indelning som etablerades under järnåldern. Åkersystemet har dock troligen utvecklats under tid, och åkertegar har tillkommit efterhand eller delats, slagits samman och omformats i takt med olika arvsskiften.

Säteribildningen är ur flera aspekter orsaken till att så stora delar av den fossila åkermarken finns kvar i landskapet. Omställningen till djuruppfödning i kombination med en godsekonomi som medgav att delar av den odlingsbara marken kunde läggas om till betesmark är en aspekt. På grund av säteribildningen har marken inte heller påverkats av 1800-talets skiftesreformer, vilka i de flesta bymiljöer ledde till att den historiska indelningen av marken försvann. Samtidigt innebar förflyttningen av godsets medelpunkt till Sävsjöström att ägorna inte har rationaliserats i den grad som skett på många andra herrgårdar.

DET FOSSILA ODLINGSLANDSKAPETS INNEHÅLL

Fornlämningsmiljön i Sävsjö omfattar ca 75 ha, varav 25 ha utgörs av den fortfarande brukade åkermarken, och innehåller flera olika typer av lämningar. Den fossila odlingsmarken består av ett omfattande system av övergivna åkrar där långsmala tegar avgränsas av jordvallar, terrasser, stensträngar och odlingsrösen. Där finns även tre stycken längre halvvägar, husgrunder efter ett tiotal hus samt gravar. Mellan den s.k. bolhagen, där bytomten och gravfältet ligger, och de största arealerna av fossil odlingsmark ligger säteriets stenröjda åkrar. Även denna mark har sannolikt ingått i byns inägor, men den äldre tegindelningen har odlats bort under moderniseringarna av marken under 1600-tal – 1900-tal.

Sävsjös fossila odlingsmark upptäcktes under fornminnesinventeringarna på 1970-talet², och har därefter utgjort ett viktigt studieobjekt för den agrarhistoriska forskningen. Fram till undersökningarna av Sävsjö och Granhult 1977-78 hade bandparceller uteslutande hittats i anslutning till medeltida eller senare byar, och den enhetliga bilden var att dessa hörde samman med nyuppodling under vikingatid och medeltid.³ Indelningen av odlingsmarken i bandparceller sattes i samband med införandet av två- och tresådet under medeltiden, d.v.s. bruket att låta odlingsmarken ligga i träda vartannat eller var tredje år. Den förändrade odlingsrytmen med regelbunden träda frigjorde områden på inägorna som därmed kunde utnyttjas till bete. Detta krävde dock att de partier som bar säd var tvungna

² Åren 1977-1978 genomfördes undersökningar av Sävsjö och Granhults fossila åkermarker. Arbetet ledde till att lämningarna karterades och tidsbestämdes genom både fosfatkarteringar och C14- bestämningar av kol i och under de terrasser, vallar, och odlingsrösen som undersökts. Undersökningarna genomfördes med finansiering från Uppvidinge kommun, Smålands Museum, Riksantikvarieämbetet och Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Undersökningarna leddes av Lennart Klang, och resultaten presenterades bl.a. i en artikel i Kronobergsboken 1979-1980.

³ Widgren, Mats (1997). *Fossila landskap: en forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Stockholm: Univ., Kulturgeografiska inst.

att fredas från boskapen. Teorierna om bandparcellernas samband med införandet av ensädet byggde på erfarenheter gjorda på andra håll i Sverige.

Dateringen av Sävsjö till äldre och yngre järnålder ändrade den kronologiska uppfattningen av fenomenet bandparceller. Trakterna kring Uppvidinge har dessutom dominerats av ensäde, utan någon regelbunden träda och därmed utan behov av mer avancerad uppdelning av gärdesstrukturen. Sammantaget innebar undersökningarna av Sävsjö och Granhult att forskningens tolkning av bandparcellernas betydelse radikalt ändrades. Denna typ av indelning av åkermarken har därefter snarare tolkats som en ägoindelning av marken än en uppdelning mellan olika gårdar.⁴ Med en sådan tolkning är bandparcellerna ett uttryck för den ekonomiska och sociala organisationen i en by från järnålder till medeltid.

⁴ Ibid.

Stora odlingsrösen har skapats kring större fasta stenar mellan eller i parcellerna (åkertegarna). Många är stora, och kan uppgå till 3-5 meter i diameter.

De långsträckta parcellerna avgränsas av jordvallar och terrasskanter, vilka bildats som en följd av många års jordbearbetning med årder. Jordvallarna har i många fall förstärkts genom att röststen har lagts längs tegarnas ytterkanter.

De långsmala tegarna och åkersystemets strukturer är väl synliga i dagens landskap, men kräver ett välhävdat landskap för att

Sammanhängande och totalröjda åkrarna på det gamla säteriets inägor kontrasterar mot det fossila odlingslandskapets småskalighet och många landskapselement.

Det fossila landskapets rösen och stensträngar har röjts från markerna och bidragit till säteriets stenmurar. De storslagna stenmurarna längs med åkrarna visar hur stenbunden marken varit.

Kartering utförd vid undersökningarna 1977, originalkarta återfinns i Kronobergsboken 1979-80

BEDÖMNING

MILJÖNS RIKSINTRESSANTA VÄRDE

Kulturmiljön i Sävsjö är ett tydligt exempel på hur en förändring av den sociala strukturen från bondby till säteri påverkar landskapet och dess utveckling, bland annat uttryckt genom ett av Sydsveriges bäst bevarade fossila odlingslandskap med höga pedagogiska värden.⁵

Det fossila odlingslandskapet i Sävsjö är ett ovanligt välbevarat exempel på en sammansatt och komplex odlingsstruktur från tiden innan det moderna jordbruket. I Sävsjös fossila åkermarker är det därför, tack vare säteribildningens effekter på landskapet, möjligt att se ett exempel på hur odlingslandskapen har sett ut över hela det sydsvenska höglandet fram till skiftesreformernas stora omdaning av odlingslandskapet. Strukturerna i den fossila åkermarken är väl synliga i landskapet även för en bredare allmänhet, även om de kräver förklaring för att kunna förstås. Den byggda miljön på säteriet är kraftigt förändrad och ingår inte i det befintliga riksintresset. Säteristrukturen, med alléer, sammanslagna och totalröjda odlingsmarker, stenmurar och storslagen fågata ut till betesmarkerna, är dock väl synlig och utgör en kontrast och förklaring till det bevarade fossila odlingslandskapet. En omformulering av riksintressebeskrivningen föreslås så att säteribildningens effekter på landskapet tas med, se vidare under förslag på ändring.

Fornlämningsmiljön i Sävsjö är ett av de riksintressen som framförallt pekats ut på grund av dess vetenskapliga värde för den kulturhistoriska forskningen. Miljön har utgjort ett viktigt studieobjekt för den agrarhistoriska forskningen, och i den ovanligt komplexa miljön finns fortsatt potential att utvinna kunskap om bl.a. en bys sociala organisation under järnålder och medeltid, och jordbrukets utveckling från äldre järnålder och framåt. Ur ett vetenskapligt hänseende är det därför framförallt fornlämningsmiljön som är viktig.

SÄRSKILD BEDÖMNING AV LÄMPLIG SKYDDSFORM/LAGRUM FÖR ATT HANTERA SÄVSJÖ

Enskilda fornlämningar och fornlämningsmiljöerna i Sävsjö omfattas av 2kap Kulturmiljölagen. Bestämmelserna innebär ett starkt skydd och alla ingrepp som berör en fornlämning är tillståndspliktiga. Till varje fornlämning hör även ett så stort område runt själva lämningen som behövs för att fornlämningen ska bevaras.

⁵ Från det regionala kulturmiljöprogrammets beskrivning av Sävsjö, <http://lansstyrelsen.se/kronoberg/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/kulturmiljoprogram/uppvidinge/Pages/savsjo.aspx>

Fornlämningarnas samband med varandra och med andra delar av kulturmiljön och naturmiljön regleras inte inom 2kap KML. För att hantera landskapet som helhet, d.v.s. det fossila odlingslandskapet, bytomten, gravfältet och dess relation till varandra är riksintressesystemet ett lämpligt verktyg. Riskintresseutpekandet innebär även att kulturmiljön i Sävsjö visar en bärande aspekt av landets historia, och att miljön fortsatt ska vara möjlig att uppleva och studera. Det innebär att tillstånd om att rubba, gräva bort eller på annat sätt skada en fornlämning (enligt 2 kap KML) som hör till riksintresset troligen inte kan beviljas utan att medföra påtaglig skada.

FYSISKA UTTRYCK I LANDSKAPET

Ett sammansatt och välbevarat odlingslandskap från järnålder till medeltid

- Bytomt med husgrunder och intilliggande gravfält, belägna på små bergryggar söder om Sävsjön. Fossil åkermark i direkt anslutning.
- Ett omfattande område med bandparceller och jordvallar, terrasser, stensträngar, stenrösen och hålvägar, beläget i område som sedan 1600-talet brukats som hagmark.
- Parcellernas indelning, utbredning och sammansättning.
- Bytomtens, gravfältets och den fossila odlingsmarkens förhållande till varandra.
- Övergivna åkersystem med terrasser, vallar, odlingsrösen m.m. utanför det karterade området, i skogsmark norr om gården. (utbredning ej klarlagd)

Omställning från bymiljö till säteri, och säteribildningens konserverande effekt på landskapet⁶

- Hagmarkerna med rik förekomst av ek och hassel, samt den monumentala fägatan som leder från säteriets ladugård till ängsmarkerna.
- Sammanhängande och totalröjda åkermarker mellan den historiska bytomten och det fossila odlingslandskapet.
- Säteristrukturen med den av alléer och stenmurar inramade uppfartsvägen, ekonomibyggnader och bostadshusets placering.

⁶ Gäller vid föreslagen ändring av riksintresset

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Ett aktivt bete är grundläggande för att den fossila åkermarken ska vara syn- och upplevelsebar. Fornvård av gravfält och bytomt skulle öka miljöns pedagogiska värde.
- Den fossila åkermarken, bytomten och gravfältet tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningar bör i regel inte beviljas.
- Utgrävningar som syftar till forskning kan genomföras under förutsättning att undersökta element återställs.
- Åtgärder som försvårar läsbarheten av sambandet mellan bytomten, gravfältet och den fossila odlingsmarken ska undvikas. Det kan t.ex. gälla avstyckningar av den nu aktiva åkermarken för ny bebyggelse eller igenplantering av åkermark.
- Avstyckningar, rivningslov eller bygglov som minskar förståelsen av säteristrukturen ska undvikas. Gårdens ensamliggande läge, huvudbyggnadens placering, ekonomibyggnader, infartsvägen, fäkatan är viktiga delar av säteristrukturen.⁷
- Området är delvis skyltat, men skyltmaterialet kan uppdateras och kompletteras, bl.a. med skisser eller illustrationer över hur området som helhet – med by, gravfält och marker kan ha sett ut. Fortsatt skyltning, ett aktivt bete på markerna och underhåll av den anlagda vandringsstigen är viktiga förutsättningar för miljöns pedagogiska värde.
- En plan för vård och tillgängliggörande kan med fördel upprättas, denna bör involvera både fastighetsägare, Uppvidinge kommun och Länsstyrelsen.
- Bandparcellernas utbredning utanför det karterade området bör utredas.

⁷ Gäller vid föreslagen ändring av riksintresset

FÖRSLAG PÅ ÄNDRINGAR

Sävsjö [G 33] (Lenhovda sn)

Motivering: Ett av Sydsveriges största sammanhängande och bäst bevarade och mest illustrativa fossila odlingslandskap från järnålder och medeltid (Forn- och medeltida agrar miljö).

Uttryck för riksintresset: Omfattande, fossilt odlingslandskap i nuvarande ängs- och hagmark, med fossila åkrar i form av bandparceller anlagda under järnåldern, stensträngar, odlingsrösen, stenmurar och vägsystem samt ett järnåldersgravfält, allt kopplat till den på 1600-talet övergivna byn Sävsjö, vars medeltida tomt, med rötter i järnåldern, ingick i området

- Nuvarande riksintressebeskrivning beskriver väl fornlämningsmiljöns riksintressanta värde och fysiska uttryck i landskapet. Riksintresset omfattar, i sin nuvarande formulering, inte säteribildningen som förutsättning för det fossila odlingslandskapets bevarande.
- En ändring av riksintressebeskrivningen föreslås så att hela utvecklingen från odlingsmarkens anläggande under järnålder till säteribildningen på 1600-talet innefattas. Denna något vidare värdebeskrivning stämmer överens med det regionala kulturmiljöprogrammets beskrivning av området. En sådan ändring innebär att säteristrukturen och dess påverkan på landskapet, med omläggning av den gamla åkermarken till ängsmark samt rationalisering av en mindre del av inägorna ingår bland riksintressets uttryck.

Förslag ny riksintressebeskrivning:

Motivering: Ett av Sydsverige största sammanhängande och mest illustrativa fossila odlingslandskap från järnålder och medeltid, där omställningen från bondby till säteri har varit den främsta orsaken till den fossila odlingsmarkens bevarande. (Odlingslandskap, fornlämningsmiljö)

Uttryck: Omfattande, fossilt odlingslandskap i nuvarande ängs- och hagmark, med fossila åkrar i form av bandparceller anlagda under järnåldern, stensträngar, odlingsrösen, stenmurar och vägsystem samt ett järnåldersgravfält, allt kopplat till den på 1600-talet övergivna byn Sävsjö, vars medeltida tomt, med rötter i järnåldern, ingår i området. Säteristrukturen med den av alléer och stenmurar inramade uppfartsvägen, ekonomibyggnader och bostadshusets placering samt sammanhängande och totalröjda åkermarker mellan den historiska bytomten och det fossila odlingslandskapet.

KONSEKVENSER

Föreslagen ändring av riksintressebeskrivningen innebär en vidare definition av det riksintressanta värdet. Ändringen bedöms kunna få vissa konsekvenser för hantering av t.ex. bygg- och rivningslov inom säteriets gårdsbebyggelse. Det kan t.ex. handla om avstyckningar eller bygglov för ny bebyggelse, i sådana fall då det

handlar om ett sådant antal eller sådan placering att läsbarheten av säteristrukturen försämras. Ny bebyggelse, ombyggnad av befintlig bebyggelse eller andra åtgärder som inte påverkar själva säteristrukturen påverkar inte riksintresset.

KÄLLFÖRTECKNING

Johansson, Lennart (red.), *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Höglin, Stefan *Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län*. Länsöversikt. Raä 1998

Klang, Lennart, *Sävsjö och Granhult i Uppvidinge härad – exempel på fossila kulturlandskap*, Kronobergsboken 1979-80

Klang, Lennart, *Forskning om Sävsjö i Lenhovda socken – en järnåldersby med unikt fältmaterial*, Lenhovdakrönikan 1984

Smålands museum, Större område av betydelse för kulturminnesvården i Lessebo, Uppvidinge, Emmaboda och Nybro kommuner, Kulturhistorisk utredning nr 3, 1979

Widgren, Mats, Fossila landskap: en forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid. Stockholm: Univ., Kulturgeografiska inst. 1997

FMIS, Riksantikvarieämbetet,
<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>

Kommunala planer och program:
Översiktsplan 2011-2016

Kulturarv att vårda – kulturmiljöplan för Uppvidinge kommun, 2000

Länsstyrelsen i Kronobergs län:
I Vejdes fotspår: Bland herrgårdar i Kronobergs län, 2003

Kronobergs Natur, Naturvårdsprogram för Kronobergs län, 1989

Regionalt Kulturmiljöprogram,
<http://lansstyrelsen.se/KRONOBERG/SV/SAMHALLSPLANERING-OCH-KULTURMILJO/KULTURMILJOPROGRAM/Pages/default.aspx>

